

С.О. МАКАРОВ ЯК АДМІРАЛ

8 жовтня 1891 р. контр-адмірала Макарова було призначено Головним інспектором Морської артилерії. Цю посаду він займав протягом 3 років майже до свого призначення в листопаді 1894 р. командуючим Середземноморською ескадрою. На посаді Головного інспектора Степан Осипович блискуче проявив себе як адміністративний працівник. Він швидко ознайомився із організацією закладів, які він очолював, і розподілив роботу так, щоб кожний працівник зміг сконцентруватися особисто на своїй справі.

2 грудня 1894 р. контр-адмірал С.О. Макаров виїхав в Пірей для прийняття від віце-адмірала Ф.К. Авелана командування ескадрою Середземного моря. Флагманським кораблем, на якому плавав С.О. Макаров стало судно «ІмператорНиколай І». Спочатку він організував засідання для офіцерів ескадри, як він говорив, *«щоб оживити розумове життя ескадри»*. Офіцери готували доповіді на задані теми, в обговореннях яких було піднято багато цікавих питань. Плаваючи на кораблі «ІмператорНиколай І» Степан Осипович дослідив низку цікавих питань, зокрема, швидке розведення пари на кораблі, коливання рівня води близько о. Парос та ін.

У 1895 р. на Далекому Сході знову загострилась політична ситуація. Японія, після війни з Китаєм стала вимагати віддати їй Порт-Артур і Квантунський півострів. Росія, Франція і Німеччина пред'явили спільний протест проти цих вимог, мотивуючи це тим, що приєднання територій на материку до Японії буде загрожувати інтересам всіх держав на східному узбережжі Азії з політичної і економічної точки зору. З метою підсилення цього протесту ці держави вислали туди свої ескадри. Тому в Російській імперії було прийнято рішення спрямувати Середземноморську ескадру в Тихий океан для підсилення там воєнно-морських сил Росії. 6 квітня 1895 р. ескадра С.О. Макарова з'єдналась з Тихоокеанською

ескадрою віце-адмірала С.П. Тиртова. Ескадра Макарова прибула в Нагасакі якраз в критичний момент переговорів з Японією, коли всі дуже боялись розриву.

Потрібно зазначити, що під час цих подій Степан Осипович дуже простудився під час одного зі штормів в плаванні і мав величезні проблеми з ногою настільки, що переважно лежав або пересувався на костилах. І, незважаючи на це, під час загострення з Японією, він підтримував свою ескадру у стані постійної бойової готовності. Після того, як Японія поступилася вимогам вказаних європейських держав на початку травня 1895 р., Степан Осипович відправився на лікування в Ашиноя. Проглядаючи цей період вченого, нас дуже вразив факт того, що під час лікування він навчився плести японські лапті, мотивуючи це тим, що вони можуть бути дуже корисними для флоту. І навіть написав з цього приводу статтю, яку надіслав для друкування в журнал «Разведчик», надруковану з потрібними ілюстраціями.

Початок роботи з питань морської тактики у щоденнику Степана Осиповича відзначається чіткою датою, а саме 17 червня 1895 року. Розпочалась ця діяльність з легкої руки адмірала С.П. Тиртова, який попросив його скласти зауваження стосовно ведення морської битви.

31 липня 1895 р. Середземноморська ескадра попрямувала у напрямку Владивостоку. У це плавання було здійснено дослідження в Лаперузовій протоці, результати яких згодом увійшли до видання «Гідрологічні дослідження, здійснені в 1895 і 1896 рр. в Лаперузовій протоці і в інших місцях» (1897).

В цей період перебування в Тихому океані вчений здійснив ще одне важливе завдання, поставлене перед собою, а саме – уточнення берегової лінії від мису Поворотного до бухти Св. Володимира. С.О. Макаров звернув увагу на те, що по відношенню до цієї берегової лінії існувала певна розбіжність у російській і англійській картах. Тому він вирішив провести власні дослідження і провести морську зйомку берега.

З дозволу адмірала С.П. Тиртова він відправився у супроводі крейсера «Забіяка» на броненосці «Імператор Николай I» на здійснення цієї роботи. Призначення зйомки полягало в тому, щоб виправити загальний напрям берега на

карті і поставити на свої місця миси, що видаються. Найскладнішою частиною зйомки стало розпізнавання берега і надання тимчасових назв різним помітним місцям.

В цьому аспекті Степан Осипович наголошував, що подібна робота була дуже важливою для морських офіцерів як досвід, потрібний у майбутньому на службі. А зокрема підкреслював, що із скороченням на той час корпусу флотських штурманів розпізнавання берегів і вміння орієнтуватися повинно було входити в освіту всіх флотських офіцерів. А подібні зйомки потрібно було проводити навіть в тих місцях, де це не потрібно, виключно заради практики молодих офіцерів. На основі цієї морської зйомки в 1896 р. Головним гідрографічним управлінням було випущено карту, яка мала назву «Карта Західного берега Японського моря від заливу Св. Володимира до заливу Америка, складена на основі морської зйомки, здійсненої з броненосця «Император Николай I» під керівництвом контр-адмірала С.О. Макарова в 1895 р.».

Не дивлячись на те, що високе начальство не дуже схвально віднеслось до того, що С.О. Макаров для зйомки використав великий корабель, вчений зазначав, що подібні зйомки потрібно проводити саме з таких суден, тому що в них рівномірніший хід і слабкіший вплив вітру і хвиль.

1 січня 1896 р. контр-адмірала С.О. Макарова було призначено старшим флагманом (командуючим) 1-ї флотської дивізії. Тому в цьому ж місяці він здав командування Середземноморською ескадрою і направився додому у Кронштадт на приватному пароплаві «City of Peking». Його шлях проходив через Сан-Франциско і Великі Озера, де він захотів познайомитись із криголамною справою, тому що вже на той час в нього була ідея про створення криголамів і проникнення до Північного полюсу. В Кронштадт адмірал прибув 25 березня 1896 р. і одразу приступив у командування своєю дивізією.

Влітку цього ж року він отримав нове призначення, а саме – став командуючим Практичною ескадрою Балтійського флоту. Саме у цей період він багато займався питаннями морської тактики, здійснюючи більшість тактичних завдань із кораблями ескадри. Протягом цих років його практичні досягнення

організувались у наукову працю «Роздуми з питань морської тактики», яка побачила світ у 1897 році.

У 1898 р. Степан Осипович Макаров отримав чин віце-адмірала, продовжив командування Практичною ескадрою і розширив досліджень з морської тактики. Він дуже сприятливо відносився до того факту, що результати практичних досліджень потрібно обов'язково публікувати для того, щоб вони приносили користь іншим: *«В останнє десятиліття судна нашого флоту, поєднавшись в ескадри, плавають по всіх морях, а між цим уроки цих плавань для більшості залишаються невідомими, тому що офіційні звіти не публікуються. Залишається побажати, щоб на ескадрах завжди знаходились особи, особливо із спеціалістів, які б брали на себе труд знайомити своїх товаришів по службі з тактичними заняттями, правдиво показуючи як досягнення, так і промахи. Для чого ж потрібен досвід, якщо він не переходить в надбання інших?»* [1, с.433].

Височайшим наказом від 6 грудня 1899 р. С.О. Макарова було призначено головним командиром Кронштадтського порту. Так Степан Осипович отримав почесну посаду господаря головного військового порту Російської імперії. На той момент це командування не дуже його задовольняло. Він прагнув до того, щоб керувати технічною частиною флоту або стати в голові російських морських сил на сході, щоб підготувати їх до тієї війни з Японією, яка назривала. Але він знав, що отримає таке призначення тільки тоді, коли справи Росії в цьому питанні будуть вже дуже поганими.

Ця посада була господарською і адміністративною роботою для Степана Осиповича. Але і в цьому напрямі діяльності він проявив себе максимально плідно. Він облаштував майстерню для виготовлення приладів управління артилерійським вогнем, облаштував центральну електричну станцію, змінив систему дефектування судового майна, розробив систему забезпечення професійного складу майстрів для порту, ввів поняття відпусток для працівників порту з правом отримання роботи із поверненням, змінив суворі вікові правила працівників порту, покращив портові школи, облаштував вечірні класи.

У Кронштадті одночасно з активною господарською діяльністю в місті, С.О. Макаров активно працював у галузі портового господарства. За часи своїх служби він уважно дослідив питання стану суднових машин і суден загалом, і зазначив, що ще плаваючи на пароплаві «Великий князь Константан» помітив, що машини бойових крейсерів перебували у гіршому стані, ніж у комерційних. Це нашттовхнуло його на ідею про детальне вивчення цього питання. Зокрема він встановив, що ця проблема виникала через три причини: незадовільне збирання суден і нераціональність правил прийому суден в казну; більш практична система підготовки механіків, прийнята на комерційному флоті; захоплення касовою стороною чистоти машини, яке відволікало судових механіків, під час якірної стоянки, від виправлення помічених несправностей. Особливу увагу С.О. Макаров звернув на викуп суден в казну. В особливій записці до вищестоящих органів він виклав свої погляди про систему викупу суден і про збереження суден у стані резерву.

Після нового призначення, Степана Осиповича на війну проводив весь Кронштадт. Від його будинку і по шляху його слідування було зібрано всі морські команди, з якими адмірал прощався в самих теплих висловлюваннях. Кронштадці, як і вся країна, дивились на адмірала С.О. Макарова з надією на перемогу [2].

Спостерігаючи не перший рік за політичними кроками Японії, Степан Осипович Макаров підкреслював, що війна з цією країною неминуча. Тому він активно наголошував на необхідності розвивати бойові сили країни і тримати їх у постійній бойовій готовності. Про це він говорив так: *«Непорозуміння з Японією будуть із-за Кореї або Китаю. Японці вважають, що їх історичне покликання підняти жовту расу. Усілякий наш вплив на Китай або Корею вони вважають втручанням у свої справи, а тому привід для розриву можуть знайти в будь-який час. Щоб цього розриву не сталося, потрібно мати на Далекому Сході флот значно сильніший, ніж в Японії і бути готовим до військових дій у будь-який час. Розрив буде з боку Японії а не з нашої, і весь японський народ, як одна людина, повстане, щоб досягнути успіху. Успіх Японії можливий лише за умови*

недостатності нашого флоту, якщо ж наш флот буде здатен командувати морем, то Японія буде зовсім безсильна що-небудь зробити» [3, с. 444].

Перебуваючи ще в Кронштадті Степан Осипович спостерігав за тим, що відбувалося в Порт-Артурі. І хоча як людина, на той час не маюча безпосереднього службового відношення до дій на Далекому Сході, він розумів, що не мав права втручатися. Але переживання за долю вітчизняного флоту і своєї країни змусили його все-таки звернутись до Управляючого Морським міністерством віце-адмірала Ф.К. Авелана. В листі до нього С.О. Макаров підкреслює всю невігідність і небезпеку тримання флоту на зовнішньому рейді Порт-Артура. Він зауважував, що хоча й перебування флоту у внутрішньому басейні Порт-Артура є складним через ряд причин, але перебування на зовнішньому рейді відкривало флот для японських ударів, а також виснажувало команди і знищувало запаси палива. У даному листі ми бачимо, як професійно викладав свої погляди адмірал Макаров. І хоча на його лист не було потрібної реакції, скоріше всього через те, що пророцтва адмірала здійснились одразу ж на наступний день після написання листа, та все ж барон Ф.Ф. Врангель вважав, що можливо саме цей лист став важливим у прийнятті рішення призначити адмірала С.О. Макарова командуючим флотом на Тихому океані [4].

Таким чином, 1 лютого 1904 р. адмірал С.О. Макаров отримав від управляючого Морським міністерством повідомлення про рішення Імператора Миколи II призначити його командуючим флотом в Тихому океані [5]. Степан Осипович одразу із характерним йому запалом розпочав активну діяльність з підготовки до від'їзду на Схід і першим ділом сформував штаб і організував екстренне засідання у Управляючого Морським міністерством, на якому було обговорено питання вугілля і опалення, провізії, фінансування, проблеми організації отримання відомостей про плани супротивника, а також способи потрапляння в Порт-Артур в тому випадку, якщо він буде відрізаний [6].

4 лютого С.О. Макаров виїхав в Порт-Артур. Протягом 20 днів поїздки С.О. Макаров разом з представниками свого штабу займався питаннями впорядкування стану флоту на Далекому Сході. Ще до від'їзду він наголошував на необхідності

збільшення Тихоокеанської ескадри і пропонував здійснити це за рахунок загону контр-адмірала А.А. Віреніуса у розмірі трьох суден і семи міноносців, який знаходився близько Джібуті. Але за наказом Ф. Авелана цей загін повернувся в Росію [7].

Стратегічне значення міноносних кораблів для війни С.О. Макаров ставив на одне з перших місць [8]. В цьому з ним погоджувався і Намісник Його Імператорської Високості на Далекому Сході адмірал Алексеєв. Тому наступними проханням Степана Осиповича Макарова до міністерства було: переслати у розібраному вигляді міноносці із Санкт-Петербурга в Порт-Артур по залізниці [9], забезпечити всі бронебійні снаряди суден наконечниками конструкції Макарова, негайно надрукувати тираж його книги «Роздуми з питань морської тактики» [10] і підпорядкувати коменданта фортеці Порт-Артур командуючому флотом. Жодне з цих прохань адмірала не було задовільнено. Звичайно це зменшувало шанси на перемогу. Але поряд з цим, С.О. Макаров вбачав у цьому недовіру командування до себе.

Неможливість здійснити прохання Степана Осиповича керівництво пояснювало рядом причин, які явно були лише прикриттям небажання або розходження у поглядах на дану справу. Тому обурений таким відношенням до своїх прохань міністерства С.О. Макаров напряду поставив міністру Ф.К. Авелану питання про довіру. Внаслідок цього книжку С.О. Макарова було видано, але вона вийшла в світ вже після його загибелі.

24 лютого 1904р. адмірал С.О. Макаров прибув в Порт-Артур і розташувався на кораблі «Аскольд». В Порт-Артурі існувала одна велика проблема для флоту – внутрішній басейн Порт-Артура був досить невеликий, тому коли вся ескадра стояла в ньому, то загальна площа басейну була значно меншою за загальну площу, зайняту кораблями. В таких умовах вивести ескадру на зовнішній рейд можна було тільки в 2 заходи витративши на це 2 дні. Але Степан Осипович організував цю роботу так, що вона була зроблена вдвоє швидше –портові судна допомагали кораблям розвернутись у вузьких місцях і всіма силами допомагали їм у складних випадках [11].

Другою важливою проблемою було мілководдя. За сім років володіння Порт-Артуром так і не було закінчене широко-проектувальне поглиблення внутрішніх рейдів, і сам вихід в море був доступний великим суднам тільки на повній воді. А під час відпливу бойові судна ескадри було закрито в гавані через мілководдя. Такими моментами користувались японці для обстрілювання російських суден. 26 лютого 1904 р. японцями було здійснене таке бомбардування, після чого С.О. Макаров наказав ескадрі виходити в море [12].

27 лютого 1904 р. вся ескадра вийшла на зовнішній рейд і розпочались навчальні тренування, які дуже не задовольняли Степана Осиповича. Певний час відбувалось удосконалення дій флоту з різних сторін. Всі ці роботи забирали багато часу і досить обурювали адмірала. В результаті в своєму рапорті адмірал Макаров вказував, що бойові сили російського флоту набагато слабкіші за японців. Що море знаходилось в руках у японців, які почували себе господарями. Але особливо важко було усвідомлювати відсутність мінного флоту в Порт-Артурі [13]. До речі саме в Порт-Артурі адмірал наказав перемальовувати кораблі з метою маскування, що вже давно намагався довести керівництву [14].

До 9 березня не відбувалось ніяких військових дій, не вважаючи декількох розвідок з боку японців, і навіть із застосуванням підводних човнів. Як тільки було помічено підводний човен противника біля Порт-Артура [15, 16], Степан Осипович одразу видав наказ про засоби боротьби з японськими підводними човнами [17].

Вночі 9 березня 1904 р. японські міноносці з'явилися для атакування російських сторожових суден. Згідно інструкції [18], їх атаку було благополучно відбито [19]. Другу атаку ворогом було здійснено 14 березня двома пароплавами-загороджувачами з метою загородити вітчизняним пароплавам вихід із гавані Порт-Артур, і все ж вони відступили. Після цього японці до кінця березня не з'являлись біля Порт-Артура. Степан Осипович здійснював постійні вчення, ночував на зовнішньому рейді на чергуючих крейсерах. З ним нерозлучними були його друзі Великий князь Кирило Володимирович і талановитий художник Василь Васильович Верещагін.

29 березня, на ранок понеділка після Різдва Христового, ескадра Тихого океану в останній раз виходила на рейд для навчань. Для проведення розвідки С.О. Макаров вислав в море 30 березня два міноносці, один з яких на ранок опинився серед ворожих кораблів і вступив у нерівний бій. Взнавши, що в морі гине міноносець, адмірал прийняв рішення виходити в море. Після вдалої сутички з ворогом С.О. Макаров вирішив йти до того місця, де загинув російським міноносець, але з'явилася японська броненосна ескадра із 12 суден. Сили були дуже нерівні – з російського боку – 2 броненосці, 4 крейсери і міноносці. Далі відомості різні. Одні свідчать, що Степан Осипович прийняв рішення вступати в цей нерівний бій, інші кажуть, що навпаки, він наказав повертатись у гавань. Але це не має великого значення, тому що в момент прийняття його рішення і відбулась трагедія.

Як свідчать очевидці трагедії, які були на «Петропавловську» в той час, що С.О. Макаров вагався і рвався в бій. Ось так в морі поблизу Порт-Артура ескадрений броненосець «Петропавловськ» випадково підірвався на японській міні і протягом 2,5 хвилин затонув у морі. Разом із своїм судном на 56 році життя загинув видатний флотоводець, адмірал, вчений і прекрасна людина Степан Осипович Макаров [20].

Миттєва смерть С.О. Макарова настільки вразила і приголомшила всіх його товаришів по службі, що спочатку ніхто не міг повірити в те, що трапилось. Що Російська імперія більше не має людини, на яку в цій війні покладались величезні надії, вченого, який мав би здійснити ще так багато цікавих досліджень для своєї країни. Один із офіцерів Порт-Артурської ескадри В. Семенов так описував цю втрату: *«Ніколи, ні до того, ні після, в самих тяжких умовах війни, не доводилось переживати таке відчуття подавленості, такого гніту невідворотного усвідомлення удару ...Таким був загальний настрій»* [21, С.525].

Разом із Степаном Осиповичем загинув весь його штаб (9 осіб), судові офіцери (17 осіб), 620 осіб команди і його вірний товариш – художник Василь Васильович Верещагін, який дуже хотів побачити справжній бій, який і став для нього роковим.

Появу японських мін біля Порт-Артура було приписано дії японських підводних човнів. За втратою адмірала С.О. Макарова сумувала вся Російська імперія, в яку із різних держав неслись телеграми, а в газетах друкувались некрологи адмірала. Читаючи англійську «Times», німецьку «Deresche», італійську «Tribuna» приходимо до висновку, що заслуги С.О. Макарова перед морем і науковою були всесвітньо визнаними. Не дивлячись на політичні протиріччя, людський фактор у цій ситуації був проявлений максимально. *«І поки Росія оплакує людину, на яку цілий народ покладав свої надії, людину, за яку щоденно молилися у всіх храмах Божих сто мільйонів людей, Ви, сини всіх морів, моряки, що служите під всіма прапорами, оплакуйте хоробру людину, яка була Вам собратом, вінчайте лаврами пам'ять його!»*, - так писала на своїх сторінках італійська газета «Tribuna» [22, с.5].

А ось наші вороги японці, хоч і є нацією досить жорсткою, після загибелі Макарова в одному із своїх звітів написали про С.О. Макарова: *«Із самого приїзду свого в Порт-Артур на початку березня він активно взявся за роботу: привів до ладу побиту і розхитану ескадру, підняв військовий дух, встановив дисципліну і від усього серця не жаліючи сил намагався відновити честь флоту»* [Там само, С.8]. Це говорить про те, що незважаючи на політичні негаразди, навіть наші вороги високо оцінювали особистість Степана Осиповича і віддавали належне його таланту військового моряка та вченого.

Стратегічно плани С.О. Макарова були блискучими, і якщо б не його загибель, то в найближчий час Тихоокеанський флот поповнивши свої ряди і підготувавшись тактично, приступив би до енергійного завоювання моря і невдовзі досягнув би успіху.

Відбуваючи в театр військових дій Степан Осипович віддавав собі звіт в тому, що в цій справі від нього залежатиме дуже багато. І він щиро вірив у те, що Російська імперія переможе у цій війні. В той час, коли іноземні газети пророкували російському флоту загибель, адмірал С.О. Макаров висловився: *«Я помирати не збираюсь!»*. Однак, сумний випадок долі показав, що життя диктує свої правила. Шкода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Врангель Ф.Ф. Биография Степана Осиповича Макарова. – СПб., 1912. –С.433.
2. Дубравина А. И. Вице-адмирал Степан Осипович Макаров //Деятельность вице-адмирала С.О. Макарова в судостроении. – Ленинград, 1977. –С.20.
3. Врангель Ф. Биография Степана Осиповича Макарова. – 1910. –Т.2. –С.470-472.
4. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.417. –Д. 26631. –Л.17-18.
5. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.417. –Д.26565. –Л.59-60.
6. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.417. –Д. 26565. –Л. 15.
7. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.417. –Д.26565. –Л.36.
8. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.469. –Д. 36. – Л. 1-5.
9. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.469. –Д. 36. – Л.6.
10. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.417. –Д. 26565. –Л.29.
11. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.524. –Д. 1. –Л. 16-17.
12. Врангель Ф.Ф. Биография Степана Осиповича Макарова. – СПб., 1912. –С.478.
13. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.469. –Д. 36. – Л. 153-156.
14. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.524. –Д.9.–Л.1.
15. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.763. –Д.5. – Л.83.
16. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.469. –Д.36. – Л.82.

17. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.524. –Д.9. – Л.4.
18. Российский государственный архив военно-морского флота. –Ф.524.–Д. 9. –Л. 11-19.
19. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.469. –Д. 36. – Л.169-170.
20. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.469. –Д. 36. – Л.14.
21. Врангель Ф.Ф. Биография Степана Осиповича Макарова. – СПб., 1912. –Т2. – С.500.
22. Врангель Ф.Ф. Отрывки из биографии Степана Осиповича Макарова // Морской сборник, 1913. –№6. – С. 1-16.